

שיעור כח

עונש אחאב על נבות – מלך על כל ישראל ויהודה ו"מאת המקום"

(סנהדרין כ ע"ב)

פתיחה

א. אחאב ומשפט המלך

ב. אחאב לא מלך על יהודה, וגם לא מלך "מאת המקום"

ג. מימי זמרי עד לאחר צאצאי אחאב לא מלכו "מאת המקום"

סיכום

פתיחה

בגמרא (כ ע"ב) נזכרו דברי תנא ואמורא שאמרו ביחס לפרשת המלך: "כל האמור בפרשת מלך - מלך מותר בו". תוספות שאלו על גמרא זו מן המסופר בפסוקים על מעשה אחאב ונבות (מלכים א פרק כא). תוספות השיבו שישה תירוצים לשאלתם ובהם בירור וחידוד הפרטים המרכיבים את "משפט המלך" וכן דיון על מעמדו של אחאב כמלך. להלן נעייין בתשובות התוספות ובעיקר בתשובה השישית.

א. אחאב ומשפט המלך

על האמור בגמרא (כ ע"ב): "כל האמור בפרשת מלך - מלך מותר בו". שאלו תוספות (ד"ה מלך מותר):

תימה למה נענש אחאב על נבות כיון שלא רצה למכור לו כרמו? ועוד, דבפרק הכונס צאן לדיר (ב"ק דף ס:) קאמר דרוד שאל אם היה יכול להחליף גדישין של שעורין מישראל לתת בפני בהמתו ולשלם להם גדישין של עדשים דפלישתים - הגהות הב"ח¹

1 ר' עקיבא איגר (גליון הש"ס סנהדרין שם), ציין ששאלת התוספות נשאלה כבר בזהר פרשת וישב (דף קצב, ב): "מאי טעמא אתענש עליה אחאב דהא דינא דאורייתא דשוי שמואל קמייהו דישראל

אחאב ביקש מנבות היזרעאלי שייתן לו את כרמו תמורת כרם אחר או תמורת תשלום: "וידבר אחאב אל נבות לאמר: תנה לי את כרמך ויהי לי לגן ירק כי הוא קרוב אצל ביתי, ואתנה לך תחתיו כרם טוב ממנו, אם טוב בעיניך אתנה לך כסף מחיר זה" (מלכים א כא, ב). נבות סירב להצעה זו: "ויאמר נבות אל אחאב: חלילה לי מה' מתתי את נחלת אבותי לך" (שם ג). אחאב כעס והיה עצוב מהדבר, אך לא עשה לנבות דבר (שם ד). איזבל, אשתו של אחאב, ארגנה משפט מבוים לנבות, באשמה שהוא מרד במלך (שם ז-יד). נבות נסקל באבנים, והמלך ירש את הכרם (שם טו-טז).

תוספות שאלו, מאחר שכל האמור בפרשת המלך מלך מותר בו, למה נענש אחאב על מות נבות, הרי לאחאב הייתה סמכות ליטול את השדה גם ללא תמורה? תוספות ציינו גם שדוד המלך שאל את הסנהדרין שאלה דומה: "מהו ליטול גדישין של שעורין דישראל ליתן לפני בהמתו, על מנת לשלם גדישין של עדשים דפלשתים?". גם שם דוד הציע תמורה לגדישים שהוא רצה לקחת, והסנהדרין השיבו לו שלאדם רגיל אסור לעשות כן, שאף על פי שגזילה משלם - רשע הוא, ועליו נאמר הפסוק: "חבל ישיב רשע גזלה ישלם" (יחזקאל לג, טו), אך מאחר שהוא מלך, מותר לו לעשות כן, כי "מלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו".²

התוספות בשאלתם הניחו כי אחאב נענש מפני שלקח את הכרם של נבות לאחר שנבות מרד במלכות וסירב לעסקה שאחאב הציע לו, והניחו גם שאחאב קיים בהנהגתו את משפט המלך של הנביא שמואל. כאמור לעיל, לפי המשך הסיפור, איזבל אשתו של אחאב, ביימה משפט נגד נבות שנתבע על כך "שמרד במלכות כדי שיתחייב מיתה למלכות" (מה ע"ב רש"י ד"ה היינו). יש להניח שאחאב ידע את הדרך שאשתו פעלה על מנת להגיע לתוצאה זו. תוספות השיבו שש תשובות לשאלתם:

[1] וי"ל דבפרשת המלך כתיב "יקח ונתן לעבדיו" (שמואל א' ח, יד) ולא לעצמו.³

הכי הוא דכתיב: 'את שדותיכם וכרמיכם וזיתיכם הטובים יקח' (שמואל א' ח, יד), ואי אחאב נטל ההוא כרם בנבות דינא הוה? ותו דהוה יהיב ליה כרמא אחרא או דהבא ולא בעא?."

2 הערוך לנר (כאן) הסביר שתוספות התכוונו לתשובה של הגמרא שם. הן אמת שיש קושי בכך שאת תשובת הסנהדרין לא ציטטו התוספות, והעיקר חסר מן השאלה.

3 ראה הרחבה על תשובה זו של התוספות, בשיעור כז: כל האמור בפרשת מלך, ודינא דמלכותא דינא.

- [2] ועוד י"ל דבחנם היה יכול ליקח אם היה רוצה, אבל כשהיה שואל אחאב שימכרו לו, חשב נבות שרשות בידו לומר לא אמכור.
- [3] ועי"ל דנענש לפי ששאל הכרם לעשות עבודה זרה דכתיב "והיה לי לגן ירק" (מלכים א כא, ב), כמו "המתקדשים והמטהרים אל הגנות" (ישעיהו סו, יז).
- [4] והנדרן תירץ דאינו מותר רק בשדות הרחוקים מן העיר דלא מעלי כל כך, אבל כרם נבות היה אצל היכל אחאב בשומרון (מלכים א כב, א).
- [5] ועי"ל דדוקא בשדה מקנה אבל שדה אחוזה שירש מאבותיו לא כמו שהשיב נבות "חלילה לי מתתי נחלת אבותי לך" (מלכים א כב, ג).
- [6] אי נמי דפרשת המלך לא נאמרה רק על המלך שנמלך על כל ישראל ויהודה ומאת המקום ואחאב לא מלך על יהודה וגם לא מלך מאת המקום.

נעיינ בכל תשובה בפני עצמה, ונציע מכנה משותף לחלק מן התשובות.

[1] בפרשת המלך כתוב "יקח ונתן לעבדיו" (שמואל א ח, יד), אך למלך אסור לקחת לצרכיו. המלבי"ם (מלכים א כא, א) הסביר שנטילת רכוש מאזרחים והעברתו לעבדיו היא גביית מס, ויש לראות בזה "ממשפטי המלוכה אם הדבר צריך לצורך המלוכה, כגון שלוקח מס לשלם בו לאנשי צבאותיו, שזה מתועלת הכללי אשר כל בני המדינה צריכים לישא בעול המדינה, והאיש הבלתי נושא בעול רשות ביד המלך לקחת נחלתו ולכופו בחזקה".

רבנו יונה (סנהדרין שם) הסביר שמלך יכול לקחת רכוש על מנת לתת לעבדיו הלוחמים, אך כשמלך רוצה לקחת לעצמו שלא בשעת מלחמה אסור לו, ואשר על כן הציע אחאב לנבות תמורה בעד הכרם.

בהקשר לזה יש לציין את דברי הרמב"ם (הל' מלכים ד, ו) שלפיו הפסוקים בפרשת המלך עוסקים בשעת מלחמה:

ולוקח השדות והזיתים והכרמים לעבדיו כשילכו למלחמה ויפשטו על מקומות אלו אם אין להם מה יאכלו אלא משם, ונותן דמיהן, שנאמר "ואת שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח ונתן לעבדיו".⁴

4 ראשונים נוספים בסנהדרין שם פירשו שהלכה זו נאמרה בהקשר של מלחמה בלבד: פסקי הרי"ד והמאירי שם. בשו"ת הרשב"א ב, סי' קלד עיגן במאמר זה את סמכות המלך ל"שמירת עמו. כדי שלא יוזקו הישראלים, דרים פריצים בין השכנים". הובאו דבריו בבית יוסף חושן משפט סי' קסב. ראה עוד: הרב יצחק אריאלי, עינים למשפט, סנהדרין כ ע"ב.

ייתכן שהמקור של הרמב"ם שמלך "נותן דמיהן" הוא הצעתו של אחאב לנבות לשלם תמורת הכרם, אם כי שם אין מדובר במצב של מלחמה. אדרבה, אחאב, היה הגון מאוד כשהציע תמורה לכרם אותו ביקש לרכוש.⁵ אך כאמור, תוספות בסוגייתנו לא כתבו שמדובר בשעת מלחמה, אם כי בדברי רבנו תם (שו"ת בעלי התוספות סי' יב) כתב גם כן שמדובר על שעת מלחמה: "ואת כרמיכם... יקח ונתן לעבדיו" (שמואל א ח, יד) אוסרי מלחמתו.⁶ תוספות הרא"ש (כאן) חיבר תשובה זו עם מה שתוספות כתבו בשאלה על דוד המלך: "אי נמי דוקא 'ונתן לעבדיו' התיר הכתוב ולא לעצמו, דהא דוד שאל אם מלך פורץ לעשות לו דרך. ואל תתמה שכן דרך תכשיטי מלכות שהוא נוטל כדי ליתן לעבדיו". גם כשמדובר בצורך אזרחי ולא בעת מלחמה, מלך רשאי ליטול רכוש, אלא שאחאב הציע תמורה או תשלום ונבות סירב ואין זו מרידה במלכות.⁷

[2] מאחר שאחאב הציע עסקה לנבות, נבות חשב שהוא רשאי שלא להסכים ואי הסכמה זו איננה מרידה במלכות, אך באמת אחאב רשאי היה לקחת את הכרם ללא תשלום או תמורה. כדי שתשובה זו לא תסתור את התשובה הקודמת, יש להסביר שאכן רק לטובת עבדיו הלוחמים רשאי המלך ליטול, אך אחאב רצה לשלם עבור כך ונבות סירב. על דברי התוספות כתב רבנו יונה (שם): "ואין זה נכון, כי אין לך מורד במלכות גדול מזה". רבנו יונה לא קיבל את דברי התוספות שנבות היה רשאי שלא להסכים לעסקה זו. לפיו גם כשמלך הציע עסקה ובה תמורה בעד הכרם, לא ניתן לסרב, וחובה למלא אחר רצונו של המלך. מחלוקת תוספות ורבנו יונה היא בשאלת

5 הרב חיים קנייבסקי, קרית מלך (הל' מלכים שם) ציין כמקור לדברי הרמב"ם את הסוגיה בבבא קמא, אם כי לדבריו התוספות שם חולקים. וכך כתב: "ולוקח השדות כו', בבא קמא ס' ב' אבל אתה מלך אתה כו'. ונותן דמיהן, ירו' סנהדרין פ"ד ה"ו פשיטא לי' לאביד וליתן דמים כו'. ועי' בבבא קמא ס' ב' תוד"ה מהו, שחולקים". אכן ניתן להבין מדברי התוספות בבבא קמא שם, שעל פי תשובת הסנהדרין לדוד המלך, המלך פטור מלשלם, אבל רצוי שישלם, מאחר שמלך צריך לדאוג לפרנסת תושבי המדינה ולקיומם ולא לפגוע בהם.

6 הרדב"ז (הל' מלכים ד, ו) כתב: "והנכון מה שנראה מדברי רבינו [הרמב"ם] שאין זה מותר אלא לתת לעבדיו ובשעת מלחמה אבל לקחת לעצמו לא, וכן תירץ ר"ת". נראה שהרדב"ז התכוון לדברי רבנו תם שהובא בשו"ת בעלי התוספות, ולא לדברי רבנו תם שבתוספות בסוגייתנו. גם הר"ן (כ ע"ב) הציג כך את תשובת רבנו תם: "תירץ ר"ת ז"ל דאם בא אחאב מתחלה ליקח בלא דמים הרשות בידו ואז היה נבות מורד במלכות, אבל כיון שהוא רוצה ליקח בדמים ונבות לא רצה למכור אין כאן מורד. אי נמי דאחאב לא היה רוצה הכרם לצורך הצבור ולא לתתו לאחד משריו ועבדיו דבאה רשאי כדכתיב 'ונתן לסריסיו' (שמואל א ח, טו), אבל ללקחו לעצמו לעשותו גן ירק כדכתיב 'להיות לי לגן ירק' לא".

7 ראה בדברי הרב איסר זלמן מלצר, אבן האזל, הל' כלי המקדש, ה, ט שדן בתשובה זו של התוספות במסגרת התכתבות עם מו"ר הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא.

היקף הסמכות של המלך כשנראה שהוא מציע הצעה אך לא כופה. לפי תוספות אם מלך כופה הוא רשאי לקחת, אך אם הוא מציע עסקה לא חייבים להסכים לעסקה, ולפי רבנו יונה, גם הצעה של מלך חייבים לקבל.

[3] אחאב ביקש לעשות את הכרם כמקום לעבודה זרה. נבות סירב כי הוא ידע מה מגמתו של אחאב, ובמצב כזה אין לראות את נבות כמורד במלכות.

[4-5] "מלך מותר בו" בשדה רחוקה, או בשדה מקנה, ולא בשדה קרובה להיכל של המלך, ולא בשדה שהיא ירושה. הכרם של נבות היה קרוב להיכל המלך והוא היה ירושה כמו שנבות ציין.⁸ לא ברור מניין לתוספות שמגבלות אלו חלות על פרשת המלך. הן אמת שאלו היו טענותיו של נבות, אך לא ברור מניין למדו התוספות שכך כוונת דברי הנביא שמואל בפרשת המלך.

לסיכום תשובות התוספות – התשובה הראשונה קשורה לפירוש פסוק "במשפט המלך": "יקח ונתן לעבדיו". הכרם שאחאב ביקש היה לעצמו ולא לעבדיו. התשובה השנייה קשורה לניתוח השיח שבפסוקים בין אחאב לבין נבות, ואי התאמה בין כוונת אחאב לבין הבנתו של נבות. לפי התשובה השלישית, נבות הבין שכוונת אחאב לעשות במקום גן לעבודה זרה, ולכן סירב. הדבר לא נזכר כלל בפסוקים, אך יש לראות זאת בהקשר הכולל של 'אין מסייעים לעוברי עבירה'. התשובה הרביעית והתשובה החמישית, אלו הן מגבלות שלא נזכרו כלל בפרשת המלך.

המכנה המשותף לרוב ההסברים שבדברי התוספות, הוא ש"כל האמור בפרשת המלך מותר בו" היא מוגבלת.⁹

הרמב"ם הזכיר פעמיים במשנה תורה את מעשה אחאב ונבות, ומדבריו נלמד תשובה אחרת לשאלת תוספות. הרמב"ם (הל' רוצח ד, ט) כתב:

... שאע"פ שיש עונות חמורין משפיכות דמים אין בהן השחתת ישובו של עולם כשפיכות דמים, אפילו עבודה זרה ואין צריך לומר עריות או חילול שבת אינן כשפיכות דמים, שאלו העונות הן מעבירות שבין אדם להקב"ה, אבל שפיכות דמים מעבירות שבינו לבין חבריו, וכל מי שיש בידו עון זה הרי הוא רשע גמור ואין כל המצות שעשה כל ימיו שקולין כנגד עון זה ולא יצילו אותו מן הדין שנאמר: "אדם עשוק ברם נפש עד בור ינוס אל יתמכו

8 בתוספתא (סנהדרין ד, ו; סנהדרין מח ע"ב) אמר ר' יהודה שנבות היה בן אחי אביו של אחאב. לאחר שנבות נהרג, אחאב ירש את הכרם מאחר שהיה קרובו וראוי ליורשו, ולא מצד "כל הרוגי מלכות נכסיהם למלך". אחאב היה היורש היחידי לאחר שהרג גם את בניו של נבות.

9 יש לציין שהרמב"ם לא כתב בהציגו את משפט המלך את המגבלות שכתבו תוספות. כך העיר הרב יהודה עייאש, לחם יהודה שם.

בו" (משלי כח, יז). צא ולמד מאחאב עובד עבודה זרה, שהרי נאמר בו "רק לא היה כאחאב" (מלכים א כא, כה), וכשנסדרו עונותיו וזכויותיו לפני אלוקי הרוחות לא נמצא עון שחייבו כלייה ולא היה שם דבר אחר ששקול כנגדו אלא דמי נבות שנאמר: "ויצא הרוח ויעמוד לפני ה'" (שם כב, כא) - זו רוח נבות ונבות קמט ע"ב; סנהדרין פט ע"א; קב ע"ב. ונאמר לה "תפתה וגם תוכל" (שם כב). והרי הוא הרשע לא הרג בידו אלא סיבב, קל וחומר להורג בידו.

אחאב נענש עקב תוצאת בקשתו את הכרם מידי נבות. נבות מת ע"י איזבל שביימה משפט נגדו. לרמב"ם היה ברור שהעונש של אחאב הוא לא בשל אי עמידה בכללים של משפט המלך, אלא בשל העובדה שהוא סיבב את מיתתו של נבות. אחאב סיפר לאיזבל על נבות כדי שהיא תגרום להריגתו של נבות. גם רש"י (קב ע"ב) פירש: "רוחו של נבות - שלפי שהוא הרג נבות, היה רוחו מחזור לפתותו ולהפילו". איזבל אף כתבה וחתמה בשם אחאב על מעשהו של נבות (מלכים א כא, ח) והוא בוודאי היה מודע לזה: "הרצחת וגם ירשת"? (שם יט) - "הרצחת, כי מדעתו עשתה איזבל, ולזה אמר לו היתכן שרצחת את נבות כאויב וגם ירשת אותו כקרוב אהוב"? (מצודת דוד שם).

הרמב"ם (הל' גזלה ואבדה א, יא) כתב עוד:

התאווה מביאה לידי חימוד, והחימוד מביא לידי גזל. שאם לא רצו הבעלים למכור אף על פי שהרבה להם בדמים והפציר ברעים יבא לידי גזל שנאמר "וחמדו שדות וגזלו" (מכה ב, ב). ואם עמדו הבעלים בפניו להציל ממונם או מנעוהו לגזול, יבא לידי שפיכות דמים. צא ולמד ממעשה אחאב ונבות.

הרקע למותו של נבות הוא התאווה והחימוד של אחאב,¹⁰ והגזל ע"י איזבל שהביא למותו של נבות. כאמור, לדברי הרמב"ם אחאב נענש על גרימת מותו של נבות ולא מפני שלא פעל לפי הכללים של משפט המלך.

10 רש"י (ברכות סא ע"ב ד"ה לרשיעי) כתב: "אחאב שהיה עשיר מאד דקאמר ליה בן הדרד 'כספך וזהבך לי הוא' (מלכים א כ, ג). נראה שחמדת הממון הייתה כה גדולה, והוא לא היה מוכן לוותר על הכרם של נבות. יש לציין את דברי הפסיקתא רבתי (פיסקא כה) שם נאמר על נבות היזרעאלי שחמדתו את כרמו גרמה לו שיייהרג: "נבות היה קולו נאה והיה עולה לירושלים, והיו כל ישראל מתכנסים לשמוע קולו. פעם אחת לא עלה, והעידו עליו אותם העדים בני בלעל ונאבד מן העולם (מלכים א כא, י-יד). מי גרם לו? על שלא עלה לירושלים בראיה לכבוד את ה' ממה שחננו. למה? שכבר אמרה תורה 'לא יחמוד איש את ארצו' (שמות לד, כד). אימתי? 'בעלותך ליראות את פני ה' אלוקיך' (שם), ואילו עלה לא היה אובר נפשו בשביל חמדת כרמו". עוד על

ב. אחאב לא מלך על יהודה, וגם לא מלך "מאת המקום"

התשובה השישית והאחרונה של תוספות שונה לגמרי מחמש התשובות הקודמות:

אי נמי [לפי גירסה אחרת: עוד יש לומר] דפרשת המלך לא נאמרה רק על המלך שנמלך על כל ישראל ויהודה ומאת המקום. ואחאב לא מלך על יהודה, וגם לא מלך מאת המקום.

בחמש התשובות הקודמות תוספות לא ערערו על מעמדו של אחאב כמלך אם כי הגבילו את כוח שלטונו. אך בתשובה זו שללו תוספות הנחה זו. על פי תשובה זו לאחאב לא הייתה סמכות לממש את האמור בפרשת המלך, כי הסמכויות שבפרשת המלך ניתנות למלך "שנמלך על כל ישראל ויהודה, ומאת המקום". שני תנאים: [א] היקף השליטה – המלך מולך על כל שבטי עם ישראל, [ב] מינויו – בחירתו היא מאת הקב"ה. אחאב מלך על שבטי ישראל ולא מלך על שבט יהודה, וכן לא נמלך "מאת המקום".

נראה שכוונת תוספות היא ששני התנאים ההלו נדרשים, שהרי אם לא כן, מאז פילוג הממלכה לאף מלך לא הייתה סמכות, מאחר שמלכי יהודה מלכו רק על יהודה ולא על שבטי ישראל, ומלכי ישראל מלכו רק על שבטי ישראל ולא מלכו על שבט יהודה. כך תמצת בפסקי תוספות (סנהדרין פרק ב אות מה) את האמור בתוספות: "מלך ישראל יכול לצוות שיתנו לעבדיו שדות ולא לעצמו, ודוקא מלך על כל ישראל".

מה כוונת דברי תוספות "ומאת המקום"? נראה שכוונתם שנביא ימנה את המלך. המקור לכך שנביא ממנה מלך הוא במדרש ההלכה (ספרי, דברים פסקא קנז): "אשר יבחר ה' אלוקיך בו" (דברים יז, טו) – על פי נביא. כך גם במדרש תנאים (דברים יז, טו): "אשר יבחר ה' אלוקיך בו" – על ידי נביא. כמה שנאמר בשאול 'הראיתם אשר בחר בו ה' (שמואל א י, כד), וכמה שנאמר בדוד 'ויבחר בדוד עבדו" (תהילים עח, ע). כך גם פסק הרמב"ם (הל' מלכים א, ג), אך הרמב"ן (דברים יז, טו) כתב שאין זה תנאי מעכב, ונראה שגם הרמב"ם מסכים לכך.¹¹ עוד יש להוסיף שבנוגע לרוב המלכים לא מסופר שנביא מינה אותם.

הר"ן (כ ע"ב) חלק על התוספות בעניין זה:

הסיבה שגרמה לאחאב להיענש בעקבות הירצחו של נבות, ראה: נצ"ב, שאילתות דרב אחאי גאון, פתח העמק, פרק א, ח.

11 על מקומו של נביא במינוי מלך, ראה בשיעור לא: להעמיד להם מלך.

אבל ליכא למימר דלא המליכו לאחאב מן השמים. אדרבה הוה מורד במלכות בית דוד שהיתה קיימת באותה שעה, שהרי השי"ת קרע הממלכה מבית דוד רק משבט יהודה לבדו, וכל מלך שהמליכוהו עשרת השבטים עליהם, דין מלך יש לו לכל דבר.

לדברי הר"ן, מלכות ישראל קמה על פי ציווי של נביא - אחיה השילוני (מלכים א יא, כט-לט), ועל כן מעמד מלכי ישראל כמלכים לכל דבר. שהרי אם לא כן, כל מלכי ישראל היו נחשבים למורדים במלכות בית דוד.

ממקורות נוספים יש להוכיח כדברי הר"ן שיש מעמד ותוקף למלכי ישראל כמו של מלכי בית דוד. הירושלמי (הוריות ג, ב) דן בדין הבאת קרבן על ידי מלך, מי מבין שני המלכים הללו - מלך יהודה ומלך ישראל מביא שעיר של מלך (ויקרא ד, כב-כו), ולא שעירה כהדיוט (שם כז-לא):

מלך ישראל ומלך יהודה שניהן שוין - לא זה גדול מזה ולא זה גדול מזה. ומאי טעמא? "ומלך ישראל ומלך יהודה יושבים איש על כסאו מלובשים בגדים בגורן" (מלכים א כב, י) - כבגורן.

בפני משה פירש: "כמו הסנהדרין שיושבים בחצי גורן עגולה, וכולן היו שוים זה לזה". מלך ישראל הוא אחאב, ומלך יהודה הוא יהושפט. הם היו גם מחותנים. עתליה בת אחאב הייתה נשואה ליהורם בן יהושפט (מלכים ב ח, יח; דברי הימים ב יח, א; כא, ו). יש לראות במעשיהם של אחאב ויהושפט ניסיון לאחד את הממלכה מחדש, ולהילחם כאחד מול ארם. אך יהוא בן חנני הנביא מתח ביקורת חריפה על יהושפט שחבר לאחאב כשחזר מהמלחמה מול ארם, בה נהרג אחאב (דברי הימים ב יט, ב). בגמרא (הוריות יא ע"ב) מפורט: "מלכי ישראל ומלכי בית דוד אלו מביאים לעצמם ואלו מביאים לעצמם... דלא כייפי אהרדי". הדיון בסוגיית הבבלי והירושלמי בהוריות, אינו נוגע רק להקרבת הקרבן, אלא אף לסמכותם ומעמדם של המלכים, שהרי לא ייתכן שמלך יהודה ומלך ישראל יוכלו להביא קרבן כדין מלך, ולא תהיה להם סמכות למלך. כאמור בתלמודים, פסק גם הרמב"ם (הל' שגגות טו, ו):

אי זהו נשיא האמור בתורה? זה מלך שאין עליו רשות מאדם מישראל ואין למעלה במלכותו אלא ה' אלוקיו, בין שהיה מבית דוד או משאר שבטי ישראל.

במקום נוסף כתב הרמב"ם על מלך מבית דוד ומלך ישראל (הל' מלכים א, ט):

מלכי בית דוד הם העומדים לעולם שנאמר: "כסאך יהיה נכון עד עולם" (שמואל ב ז, טז), אבל אם יעמוד מלך משאר ישראל תיפסק המלכות מביתו, שהרי נאמר לירבעם: "אך לא כל הימים" (מלכים א יא, לט).

הראב"ד שם השיג:

זה סותר מה שאמר למעלה "ולא המלכות בלבד" (הל' ז). אלא ודאי כן הוא: אילו היה ירבעם מלך כשר ובניו כשרים, לא היתה מלכות פוסקת מזרעו, אבל היתה שניה למלכות בית דוד כגון קיסר ופלאג קיסר.

הרב גרשון אריאלי (תורת המלך, עמ' לב-לג) למד מדברי הראב"ד שמלך ישראל פחות במעמדו, וכפוף למלך מבית דוד. אך נראה שאין זו כוונת הרמב"ם. הרמב"ם לא עסק בשאלת הכפיפות של המלכים זה לזה, מאחר שהם באמת לא כפופים זה לזה.¹² הרמב"ם התכוון להצביע על המעמד הארעי שיש למלכות ישראל, לעומת המעמד הנצחי שיש למלכות בית דוד, וכפי שכתב בהלכה הקודמת לזו (שם ח): "אף על פי שעיקר המלכות לדוד ויהיה מבניו מלך".

גם בנוגע לאחאב עצמו, הגמ' (מח ע"ב) לומדת מהמסופר על אחאב ונבות דינים הקשורים להרוגים בדין המלך, ומשמע שאחאב נחשב למלך, וכשם שהתוספות למד ממעשה זה הלכות אחרות בתשובותיו הקודמות. הערוך לנר (כ ע"ב ד"ה אי נמי) ציין שאליהו רץ לפני אחאב וממעשה זה יש ללמוד שיש לחלוק כבוד למלכות (מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה יג), ומכאן שמלך ישראל נחשב למלך. הערוך לנר הסביר שכוונת תוספות לומר שדווקא פרשת המלך היא שנוהגת במלך שמולך על יהודה וישראל בלבד, אבל אין זה אומר שאין לו דין מלך בלי הדינים הללו של פרשת המלך. תירוצו קשה, מאחר שהוא מרוקן את המלך מעיקר סמכויותיו.

ג. מימי זמרי עד לאחר צאצאי אחאב לא מלכו "מאת המקום"

נציע כיוון אחר בהבנת דברי התוספות הללו. התוספות קבעו שני כללים: "דפרשת המלך לא נאמרה רק על המלך שנמלך על כל ישראל ויהודה, ומאת המקום", והצביעו על כך שאחאב לא עמד בשני הכללים: "ואחאב לא מלך על יהודה, וגם לא מלך מאת המקום". מה פשר האריכות בדברי התוספות בכך שהמלך צריך למלוך על יהודה וישראל, ושאחאב לא מלך על יהודה? מדוע שאחאב ימלוך על יהודה? נסקור

12 על דברי הרמב"ם והראב"ד הללו, ראה: הרא"ה קוק, גנזי ראייה ג, עמ' 8.

את תקופת מלכי ישראל מימי ירבעם בן נבט עד ימי הושע בן אלה, מי מלך "מאת המקום" - ע"י נביא ומי לא, ומדוע.

נחלק את מלכות ישראל לארבע תקופות:

א. מימי ירבעם בן נבט עד ימי אלה בן בעשא מלכו מלכי ישראל "מאת המקום". על פי נבואתם של אחיה השילוני ואחר כך יהוא בן חנני.

ב. לאחר ימי אלה בן בעשא, מימי זמרי, עמרי, אחאב בן עמרי ובניו - אחזיהו ויהורם, מלכי ישראל לא מלכו "מאת המקום".

ג. לאחר מלכות יהורם בן אחאב, מימי יהוא בן נמשי וארבעה מצאצאיו - יהואחז, יואש, ירבעם, זכריה, שוב מלכו מלכי ישראל "מאת המקום". יהוא הומלך ע"פ נבואתו של אליהו הנביא, ומשיחתו נעשתה בצו של אלישע הנביא, ע"י אחד מבני הנביאים.

ד. לאחר מלכות זכריה בן ירבעם, מימי שלום בן יבש עד ימי הושע בן אלה, מלכי ישראל לא מלכו "מאת המקום", כי הם רצחו זה את זה ובליסטיא נטלו את המלכות.

להלן הפירוט של כל תקופה:

[א] מימי ירבעם בן נבט עד ימי אלה בן בעשא - אחיה השילוני הוא זה שהמליך את ירבעם בן נבט "מאת המקום" (מלכים א יא, כט-לח), אך אמר לו מראש (שם לט): "ואענה את זרע דוד למען זאת אך לא כל הימים". כמו כן הוא גם אמר לו שתהיה קביעות והמשכיות לבית דוד, ושפילוג הממלכה לא נצחי. רחבעם, בנו של שלמה המלך ימשיך את מלכות בית דוד: "ולבנו אתן שבט אחד למען היות ניר לדויד עבדי כל הימים לפני בירושלם" (שם לו). ירבעם עשה הרע בעיני ה' ולא שב מדרכו הרעה. אחיה השילוני ניבא שלא יישאר מבית ירבעם איש (שם יד, ז-יג) ובמקומו: "והקים ה' לו מלך על ישראל אשר יכרית את בית ירבעם זה היום ומה גם עתה" (שם יד). נרב בן ירבעם מלך אחרי אביו "מאת המקום", אך גם הוא עשה הרע בעיני ה', ובעשא בן אחיה מלך במקומו "ויהי כמלכו הכה את כל בית ירבעם לא השאיר כל נשמה לירבעם עד השמדו כדבר ה' אשר דבר ביד עברו אחיה השילוני" (שם טו, כט). גם בעשא הלך "בדרך ירבעם ובחטאתו אשר החטיא את ישראל" (שם לד), ובעקבות כך פנה אליו נביא אחר, יהוא בן חנני והזכיר לו שהוא אמנם הומלך "מאת המקום" אך בשל מעשיו הרעים, הוא וביתו לא יתקיימו (שם טז, א-ד). בעשא מת, ואלה בנו מלך תחתיו, אך הוא לא הלך בדרך ה' וגם על כך הוכיחו יהוא בן חנני הנביא (שם ה-ז). יושם לב שיהוא בן חנני הנביא לא אמר שה' יעמיד מלך אחר במקום בעשא וביתו.

[ב] מלאחר ימי אלה בן בעשא עד ימי בניו של אחאב - נבואת יהוא בן חנני התקיימה, וזמרי הרג את כל משפחתו של אלה בן בעשא (שם ח-יג). זמרי מלך שבעה ימים בלבד. העם המליך את עמרי שר צבא ישראל שגרם לזמרי לשרוף את עצמו (שם שם טו-כ). העם נחלק, חלק רצו בתבני בן גינת וחלק רצו בעמרי, ומשמת תבני, מלך עמרי על ישראל (שם כא-כב). לאחר מותו של עמרי, מלך אחאב בנו (שם כח). בימי אחאב היה מתח עם אליהו הנביא (שם יז, א; יח, יז; יט, ב), איזבל אשת אחאב הרגה את נביאי ה' (שם יח, ד), ועובדיה החביא מפניה מאה נביאים במערה (שם יג). אמנם אליהו הנביא כיבד את אחאב "וירץ לפני אחאב עד באכה זרעאלה" (שם מו) כדי לחלוק כבוד למלכות (מכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה יג), אך כאמור אין זה אומר שהוא מלך "מאת המקום". אחרי אחאב מלך אחזיהו בנו (שם כב, מ), ואחריו מלך יהורם אחיו (מלכים ב א, יז). לסיכום: זמרי ולאחר מכן עמרי, וצאצאיו - אחאב, ושני בניו אחזיהו ויהורם לא מלכו "מאת המקום".

[ג] מימי יהוא בן נמשי עד הדור הרביעי מצאצאיו - עוד בימי אחאב אביהם של אחזיהו ויהורם, ציווה אליהו הנביא למשוך את יהוא בן נמשי למלך על ישראל (מלכים א יט, טז), ואחד מבני הנביאים [יונה בן אמיתי - רש"י מלכים ב ט, א] נשלח ע"י אלישע הנביא למשוך את יהוא בן נמשי למלך ישראל, וציווה אותו להכות את כל בית אחאב (מלכים ב ט, א-ד). יהוא בן נמשי מילא את צו ה' והכרית את כל בית אחאב (שם י, יח-כט), ובעקבות כך: "ויאמר ה' אל יהוא יען אשר הטיבת לעשות הישר בעיני ככל אשר בלבבי עשית לבית אחאב בני רבעים ישבו לך על כסא ישראל" (שם ל). ואכן צאצאיו של יהוא בן נמשי מלכו אחריו במשך ארבעה דורות: יהואחז בנו של יהוא (שם לה), אחר כך יואש בנו של יהואחז (שם יג, ט), אחר כך ירבעם בנו של יואש (שם יד, כג), ואחר כך זכריה בנו של ירבעם (שם כט). יהוא ואחר כך ארבעה מצאצאיו הומלכו "מאת המקום" והיה להם תוקף ומעמד וכפי שהיה לירבעם בן נבט, ולאלה בן בעשא.

[ד] מימי שלום בן יבש עד ימי הושע בן אלה - מכאן ואילך כבר לא היה תוקף למלכות ישראל, כאמור בירושלמי (הוריות ג, ב):

אמר ר' יוסי בי רבי בון: ובלחוד עד דיהוא בן נמשי. ומה טעם? "בני רביעים ישבו לך על כסא ישראל" (מלכים ב י, ל) מיכן ואילך בליסטייא היו נוטלין אותה.

לאחר הדור הרביעי של זכריה צאצאו של יהוא בן נמשי, מלכי ישראל רצחו זה את זה וכבר לא היה תוקף למלכותם. שלום בן יבש רצח את זכריה (שם טו, י), מנחם בן גדי רצח את שלום בן יבש (שם יד), אחריו מלך פקחיה בנו של מנחם (שם כב), ופקח בן רמליהו רצח את פקחיה בן מנחם (שם כו), הושע בן אלה רצח את פקח בן רמליהו (שם ל).

נתמקד בימים שמימי אלה בן בעשא עד לאחר ימי מלכותם של בני אחאב. מדוע הנביאים המליכו את המלכים "מאת המקום"? בפסוקים בהם מתואר מותו של אלה בן בעשא (מלכים א טז, ח-י) נאמר כך:

בשנת עשרים ושש שנה לאסא מלך יהודה מלך אלה בן בעשא על ישראל בתרצה שנתים. ויקשר עליו עברו זמרי שר מחצית הרכב והוא בתרצה שנה שכור בית ארצא אשר על הבית בתרצה. ויבא זמרי ויכהו וימיתו בשנת עשרים ושבע לאסא מלך יהודה וימלך תחתיו.

זמרי הרג את אלה בן בעשא בשנה השנייה למלכותו שהיא השנה העשרים ושש לאסא מלך יהודה. בספר דברי הימים (ב, טז, א) כתוב: "בשנת שלשים ושש למלכות אסא, עלה בעשא מלך ישראל על יהודה ויבן את הרמה לבלתי תת יוצא ובא לאסא מלך יהודה". האם בעשא היה בשנה העשרים ושש או בשנה השלושים ושש ליהושפט מלך יהודה?

על הסתירה כביכול בין הפסוקים נאמר בתוספתא (סוטה יב, א) [סדר עולם רבה פרק טז]:

"בשנת שלשים ושש למלכות אסא עלה בעשא מלך ישראל על יהודה ויבן את הרמה" (דברי הימים ב טז, א-ב). איפשר לומר כן? והלא אסא קבר את בעשא בשנת עשרים ושש למלכותו? מה תלמוד לומר? בשנת שלשים ושש שנה שנתחתן שלמה במלך מצרים, נגד שלשים ושש שנה שנגזרה גזירה על מלכות בית דוד שתחלק, ובאחרונה עתידה שתחזור להם.

רש"י (מלכים א יא, לט) הסביר:

... ובסדר עולם [פרק טז] מצאתי "ואענה את זרע דוד למען זאת" (מלכים שם), כנגד שלשים ושש שנה שנתחתן שלמה את בת פרעה. שנשאה בשנה הרביעית למלכו וכנגדו נגזרה גזירה על מלכות בית דוד ליחלק וראויה היתה המלוכה לחזור בימי אסא בשנת שש עשרה למלכו. אלא שקלקל לשלוח

שיוחד למלך ארם ולא סמך על הקדוש ברוך הוא. והוא שנאמר בדברי הימים (ב ט"ז א) "בשנת שלשים ושש למלכות אסא בנה בעשא את הרמה". ואי אפשר שהרי אסא קבר את בעשא בשנת כ"ו למלכותו? אלא ט"ז שנה שלו הוא קורא שלשים ושש, שהן סוף שלשים ושש לחלוקת המלכות, והגיד הכתוב שבאותה שנה קילקל אסא אך לא כל הימים אלא ל"ו שנה.

בזמן בו מלך אלה בן בעשא מלך ישראל, מלכות יהודה וישראל היו צריכות להתאחד שוב תחת מלכי בית דוד. מי שהיה ראוי לאחד את העם תחתיו היה אסא בן יהושפט מלך יהודה, שבמקום לפעול לשם כך, הוא פנה למלך ארם (סדר עולם רבה פרק טז):

בשנת שלשים ושש למלכות אסא, ...היא שנת ל"ו שנה לשלמה משמת, באותה שעה כרתו ברית מלך ישראל ומלך ארם, לעלות ולהתגרות באסא, וקלקל אסא.

זו הסיבה שהתוספות ציינו שאחאב בן עמרי לא קיבל מלכותו "מאת המקום", כי אם כיוורש את אביו לאחר שהעם הוא זה שהמליך את עמרי אביו, בניגוד לרצון ה' וכפי שניבא אחיה השילוני, שהפילוג ייפסק. תוספות כתבו ש"אחאב לא מלך על יהודה", במובן זה שאחאב לא היה צריך למלוך על יהודה, כי המלכות על יהודה היא רק לצאצאי בית דוד שהם מולכים על כל העם, גם על שבטי ישראל. תוספות לא פסקו שלכל מלכי ישראל אין מעמד כמלך, אלא שבזמן שאחאב היה מלך, היה כבר ראוי שהממלכות תתאחד מחדש לאומה אחת, ובכך לקיים את הצו "מאת המקום" וכפי שאמר אחיה השילוני לירבעם בן נבט: "אך לא כל הימים". אמנם לאחר ימי אחאב וצאצאיו, הפילוג התקבע, ולכן ניבא אליהו הנביא על יהוא בן נמשי שיומלך "מאת המקום" למלוך על ישראל, עד אשר מלכות ישראל איבדה לגמרי את מעמדה ותוקפה, מפני שמימי שלום יבש ואילך בליסטיי היו נוטלים אותה.

סיכום

נבות סירב להצעת אחאב לתת לו את הכרם, ותוספות הציע מספר הצעות מה היו הנימוקים לסירובו של נבות. המכנה המשותף לחמישה מן ההסברים הוא שאמנם למלך יש סמכויות שלטוניות רחבות, אך הן מוגבלות. אחאב חרג מהגבולות ובקש או אף דרש מנבות דבר שלא בסמכותו. ההסבר הששי של תוספות הוא שלאחאב לא היה כלל סמכות לדרוש זאת כי מעמדו כמלך הוא בעייתי. הוא מלך רק על ישראל ולא על יהודה וכן הוא לא מלך מאת המקום. הר"ן חלק על התוספות, ולפיו יש לראות

באחאב מלך לכל דבר ואין לערער על מעמדו. לדברינו, תוספות הדגיש שהוא לא מלך על יהודה, כדי לומר שהמלוכה שהתפלגה בימי ירבעם בן נבט מלך ישראל ורחבעם מלך יהודה היתה צריכה להתאחד מחדש בימי אחאב, ואז היה חוזר להיות מלך אחד לכל עם ישראל, והיה זה "מאת המקום", על פי נבואת אחיה השילוני שהממלכה אמנם תתפלג אך לא לכל הימים.